

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

ב"ה

תיק 1212960/1

בבית הדין הרבני הגדול ירושלים

לפני כבוד הדיינים:

הרב אליהו הישריק, הרב מיכאל עמוס, הרב אברהם שינדלר

המערער (משיב בערעור שכנגד): פלוני (ע"י ב"כ טו"ר גיל רבני)

נגד

המשיבה (מערערת בערעור שכנגד): פלונית (ע"י ב"כ עו"ד ניסים שלם)

הנדון: דין הכתובה בגירושין שבגין תלונות האישה על בעלה והרחקתו מהבית וכששורש הסכסוך בדרישתה שלא לגור בסמיכות לחמותה

פסק דין

לפנינו ערעורים הדדיים של הצדדים על פסיקת בית הדין הרבני האזורי תל אביב מ"ז בשבט התשע"ט (23.1.19) הקובעת כי "לאחר שיקול דעת רחב על פשרה בתביעת הכתובה" – ולכאורה כוונת הדברים היא ל'דין כעין פשרה' מכוח קביעתם כי בית הדין לא יצא מידי ספק בשאלה מי מהצדדים היה "הגורם בפועל" לגירושין ובשאלה אם האישה, בהתנהגותה שבגינה הגדירה 'עוברת על דת', הייתה בבחינת עוברת על 'דבר הידוע לכול' שאינה צריכה התראה – בית הדין "מעמיד את חיוב הכתובה על סך שליש הכתובה דהיינו חיוב של 33,333 ש"ח".

האיש, המערער, סבור שמן הדין לפוטרו מתשלום הכתובה מכול וכול. האישה, המשיבה, מצידה לא זו בלבד שמתנגדת כמוכן לעמדתו זו אלא שגם הגישה ערעור נגדי שבו היא מבקשת לקבוע כי טעה בית הדין כשלא חייב את האיש במלוא סכום הכתובה.

נקודות ציון במסע הצדדים

הצדדים נישאו כדמו"י אור לי"ט בכסלו תשע"ג (2.12.12) ומנישואין אלו נולדו להם שלושה ילדים. טרם נישאו ערכו הצדדים הסכם ממון שאושר בערכאה שיפוטית ושוו הוסכם בדבר חלוקת הרכוש ביניהם אך לא בא בו זכרה של הכתובה.

שלוותם של הצדדים לא ארכה, אין אנו יודעים לציין נקודה מסוימת שבה החלו יחסיהם להתדרדר אך מכל מקום בשלב מסוים הגישה האישה תלונות במשטרת ישראל נגד הבעל והרחיקה אותו מן הבית באמצעות המשטרה, התלונות נסגרו בסופו של דבר בעילה של 'חוסר אשמה', ובחודש אוקטובר 2016 – פחות מארבע שנים לאחר הנישואין – עזב הבעל לבלי שוב את הבית, לדבריו – בשל אותן תלונות שהיו תלונות שווא. לדברי הבעל יחסי אישות נעדרו מחייהם המשותפים של הצדדים כבר קודם לכן, מקיץ 2016.

בח' בתמוז תשע"ז (2.7.17) הגיש הבעל תביעת גירושין ומנגד הגישה האישה בי"ט באלול תשע"ז (10.9.17) תביעת כתובה. יומיים לאחר מכן התקיים דיון בבית הדין שבו הסכימו הצדדים להתגרש תוך קביעה כי סוגיית הכתובה תידון לאחר הגירושין, הגט סודר בכ"ח בתשרי התשע"ח (18.10.17), בי"א בכסלו התשע"ח (29.11.17) קיים בית הדין דיון ראשון בסוגיית הכתובה,

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

ובסופו של הליך, לאחר דיון נוסף והגשת סיכומים הכריע ופסק את פסקו שאת מסקנתו הבאנו לעיל ושעליו מערערים הצדדים כאמור.

טענות המערער

לטענת המערער אומנם הוא שתבע גירושין אולם הגירושין 'יצאו ממנה' – מהמשיבה, ולא זו בלבד אלא שיש לראותה גם כ'מורדת' בו – ואף אם נראה גם אותו כ'מורד' בה בשל עזיבתו את הבית, מכל מקום נמצא שהצדדים 'מורדים זה בזה' בכהאי גוונא אין האישה זכאית לכתובה וזאת אף ללא 'התראה'.

אחריותה של האישה לגירושין לטעמו היא הן בשל דרישתה ממנו לעזוב ולהחליף את מקום מגוריהם המשותף – דירה הרשומה על שמו והשייכת לו בלבד גם על פי הסכם הממון שנכרת בין הצדדים – דרישה שנומקה ברצון שלא לגור בסמיכות לאם הבעל ושמסירב לה הבעל גמלה האישה בדעתה להתגרש, כהודאתה, והן בשל הרחקתה אותו מהבית על ידי משטרת ישראל והגשת שתי תלונות נוספות נגדו למשטרה, תלונות שזו שנגנזו תוך סגירת התיק 'מחוסר אשמה' ושהן שהביאו לעזיבתו את הבית לבלי שוב. טעם זה האחרון הוא גם העילה לשיטתו של המערער להגדרת המשיבה 'מורדת'. המערער מוסיף וטוען כי מאז והלאה לא עשתה המשיבה כל פעולה שיש בה משום ניסיון לשלום בית.

עוד טוען המערער כי הכתובה בנידון דידן היא כתובה פסולה, ולכן יש לפוטרו ממנה אף לולי הפסידה אותה המשיבה, וזאת מאחר שנכתב בה כי האישה בתולה, שעה שלמעשה לא הייתה כזו, שכן טרם נישואי הצדדים הרתה המשיבה, בעת נישואיהם הייתה כבר בחודש השביעי להריונה וכחודשיים לאחר נישואיהם אכן ילדה.

טענות המשיבה בתשובתה לערעור ובערעורה שכנגד

בתגובתה לערעור ובערעור שכנגד מלינה המשיבה על בית הדין שלאחר שהגיע, להבנתה, למסקנה העקרונית כי יש לחייב את הבעל בכתובה לא חייב אותו בפועל במלוא הכתובה ולא נתן את דעתו למה שאמרו חז"ל כי מטרת הכתובה היא "שלא תהא בעיניו קלה להוציאה" ובוודאי כאשר מדובר בכתובה שהסכום הנקוב בה אינו גבוה, לשיטתה, סך של 100,000 ש"ח.

לגופם של דברים והמענה לטענות המערער מאשרת המשיבה כי אכן דרשה לעבור דירה אלא שלדעתה דרישתה זו מוצדקת הייתה והמערער שסירב לעבור דירה והתעקש להמשיך לגור באותו בניין שבו גרה אימו הוא שנהג בכך שלא כראוי ושלא כדין, ולפיכך הוא האחראי למשבר שאירע עקב חילוקי הדעות בעניין זה ולגירושין שבעקבותיו. המשיבה מבהירה כי לטעמה השכל הישר מחייב כי מגורי הצדדים בסמוך לאם הבעל אינם תורמים לחיי הזוגיות בדרך כלל. לדעתה מעצם דרישתה למעבר הדירה למרות הנוחות שמגורי הצדדים חינם, כפי שהיו בדירתם, יש להסיק כי דרישתה זו וטענתה כי יחסיה הצדדים נפגעים ממגורים אלו היו כנות ומוצדקות. המשיבה תמהה בדבריה מדוע אפוא נדרשה היא להצדיק את דבריה ולהביא ראיה כי המגורים בסמיכות לאם הבעל מפריעה לחיי בני הזוג ולא נקבע ההפך, היינו כי הנחת המוצא היא שכאלה היו פני הדברים ועל המערער היה להביא ראיה שלא כך היו.

אשר לתלונותיה במשטרה כנגד המערער, תלונות שבית הדין ראה בהן תלונות שזו בשל סגירת התיק בעילת 'חוסר אשמה', וקבע משום כך כי דינה שלה הוא כדין 'עוברת על דת' – אלא שהסתפק כאמור אם צריכה הייתה התראה כדי להפסיד את כתובתה – טענת המשיבה כי לא היו הללו תלונות שזו, טענה הנתמכת לדעתה בעצם החלטת המשטרה מלכתחילה להרחיק את

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

המערער מביתו לשבעה ימים בגין תלונתה, ואת סגירת התיק 'מחוסר אשמה' היא תולה באחות המערער העובדת במשטרת ישראל ושלדעתה ידה הייתה במעל.

סוף דבר סבורה המשיבה כי למערער, בעלה דאז, לא הייתה כל עילה לגרש את אשתו, ועל כן אין עילה גם לפוטרו מתשלום כתובתה.

על דרך כלל בכל הנוגע למחלוקות העובדתיות שבין הצדדים וכפי שהשתקפו מכל האמור עד כה, טוען בא כוחה של המשיבה כי בשל היחסים העדינים בין איש לאשתו יש לקבוע כי ממצאים בדרך הראיות יעשו על פי הדין האזרחי הקובע "בית המשפט יקבע את ממצאיו לפי הראיות המסתברות ביותר". ובנידון דידן הוא מצייין לטענותיה של המשיבה בדבר הצקות של המערער לה – טענות שעלו בערכאה קמא ושלבד עילות התביעות הרכושיות הגלומות בהן עשויות הן ללמד על בירור מערכת היחסים וזיהוי האשם בגירושין – לדוגמה: העלמות כל פרטי ההלבשה התחתונה של האישה ממגירתה, יום בהיר אחד, וחבלה שנעשתה במקרה אחר במכונת הכביסה ובכבל של הטלוויזיה, כל זאת בתקופה שבה אומנם לא גר האיש בבית אך מפתח של הבית היה ברשותו.

דיון והכרעה

א. בקשת אישה לעבור דירה ולא לגור בבניין שבו גרה אם בעלה – בקשה מוצדקת או 'מרידה'?

כתב רמב"ם (הלכות אישות פרק יג הלכה יד):

האומר לאשתו "אין רצוני שיבואו לביתי אביך ואמך, אחיך ואחיותיך" – שומעין לו, ותהיה היא הולכת להם כשיארע להם דבר, ותלך לבית אביה פעם בחודש ובכל רגל ורגל, ולא יכנסו הם לה אלא אם אירע לה דבר כגון חולי או לידה, שאין כופין את האדם שיכנסו אחרים ברשותו.

וכן היא שאמרה "אין רצוני שיכנסו אצלי אמך ואחיותיך, ואיני שוכנת עמהם בחצר אחת מפני שמריעין לי ומצירין לי" – שומעין לה, שאין כופין את האדם שישבו אחרים עמו ברשותו.

והראב"ד בהשגותיו (שם) כתב:

וכן היא שאמרה "אין רצוני שתכנס אצלי אמך ואחיותיך, ואיני שוכנת עמהם בחצר אחת מפני שמריעין לי ומצירין לי" – שומעין לה:

אמר אברהם: אימתי? בזמן שהן באות בגבולה, אבל אם באה היא בגבולך – אין מוציאין אותם בשבילה ממקומן, אף על פי שהמדור שלו ואין להן בו זכות, הואיל והוא רוצה בעמידתם, אבל מבקשים ממנו לצדד להן ענין שלא יצערו אותה בדירתן.

מבואר מדברי הרמב"ם ששומעין לאישה הדורשת שלא לגור עם חמותה או עם אחיות בעלה "בחצר אחת" מפני "שאין כופין את האדם שישבו אחרים עמו ברשותו". והראב"ד סייג זאת שאין הדברים אמורים אלא "בזמן שהן באות בגבולה" – מונח שאינו מצייין את הגעתן לבית שבבעלותה (הייחודית או המשותפת) אלא את היות מגוריה בבית קודמים למגוריהן, שהרי כפי שעולה מהמשך הדברים מדובר בנכס שבבעלותו של הבעל, לא בבעלותן ולא בבעלותה שלה – "אבל אם באה היא בגבולך אין מוציאין אותם בשבילה ממקומן, אף על פי שהמדור שלו ואין להן בו זכות, הואיל והוא רוצה בעמידתם".

והמגיד משנה (שם) כתב:

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

וכן היא שאמרה וכו':

כך כתב הרב אלפס בתשובה. ובהשגות: "אמר אברהם: אימתי? בזמן שהן באות בגבולה" וכו'. ואני אומר: אין אדם דר עם נחש בכפיפה, אלא כך הוא עיקר הדבר שאם נראה לבית דין שהם מריעים ומצירין לה וגורמין לה קטטה עם בעלה – הדין עמה, ואם לאו – לא כל הימנה. ובזה יפה כח הבעל מכח האשה, לפי שהמדור הוא של בעל ואינו שלה, ולפיכך אינה יכולה למחות על ידן אלא בטענה. זהו דעתי.

מבואר מדברי הרב המגיד ששומעין לה רק אם נראה לבית הדין שיש ממש בדבריה. ומובן שבענייננו גם אם "שומעין לה" לאו היינו להרחיק את חמותה ממנה, שהרי זו גרה בדירתה שלה ולא בדירת הצדדים – ואף המשיבה לא ביקשה זאת – אלא שיש ללמוד מהדברים לעניין בקשתה להורות לבעל כי עליו להיעתר לדרישתה ולעקור את דירתו למקום אחר או לקבוע בדיעבד כי שלא כדין נהג כשלא עשה כך. כשם שאף שהמדור הוא של הבעל בנידונם של הפוסקים, יכולה האישה במקרים מסוימים לדרוש ממנו לנהוג בממונו באופן מסוים שיאפשר לה מדור שלו ושקט עימו, היינו למנוע את כניסת בנות משפחתו למדור זה – כך יכולה היא לדרוש ממנו, כשהרחקתן של הללו אינה אפשרית, מאותו טעם עצמו לעקור את עצמו, עימה, למדור אחר. ומכל מקום כל זה באותם תנאים שבהם "שומעין לה", דהיינו, כאמור אליבא דהמגיד משנה, רק אם נראה לבית הדין שיש ממש בדבריה.

ובשולחן ערוך (אבן העזר סימן עד סעיף י) נפסק:

וכן היא שאמרה "אין רצוני שיבואו לבית אביך ואמך, אחיך ואחיותך, ואיני שוכנת עמהם בחצר אחד, מפני שמריעין לי ומצירין לי" – שומעין לה.

הגה: ודוקא שנראה בבית דין שיש ממש בדבריה, שהם מרעין לה וגורמין קטטה בינה לבעלה, אבל בלאו הכי אין שומעין לה, דהא המדור אינה שלה רק של בעלה (המגיד משנה פרק יג דאישות). ונוהגין להושיב עמהם איש או אשה נאמנים, ותדור עמהן עד שיתברר על ידי מי נתגלגל הריב והקטטה.

ובית מאיר (שם) כתב:

"וכן היא שאמרה":

ברמ' [– רמב"ם] לא נזכר כי אם אמו ואחותו. ונראה לעניות דעתי דבדיוק הוא, שהרי מסיים "מפני שמריעין לי", מה שאין כן בסעיף ט [– בשולחן ערוך שם, העוסק במקרה הראשון שהובא בדברי הרמב"ם דלעיל, מקרהו של הבעל המונע מאשתו להביא את קרוביה לביתו]. והיינו משום דמודה שהיא מוכרחת לבוא בטענה, מה שאין כן הוא [– כיוון שהוא בעליו של הבית]. וסובר נמי דמן הסתם נאמנת שמריעין לה, ודוקא באמו ואחותו שהן מן הנשים השונאות אותה.

אבל הטור ושולחן ערוך אזלו בשטת הרב המגיד שבהג"ה, דדוקא שנראה לבית דין שיש ממש בדבריה, ולהכי אפילו אביו ואחיו.

ואולם מסתבר לעניות דעתי דעת הרמ' [– רמב"ם] דעל אמו ואחותו – סתמא יכולה לטעון.

הרי לנו שלדעתו גם דעת הטור והשולחן ערוך כדעת המגיד משנה והרמ"א שהכול לפי ראות עיני בית הדין, אם יש ממש בדבריה, וראיה לדבר מהוספת "אביך" ו"אחיך" שלא הוזכרו ברמב"ם. ואולם דעת הרמב"ם לפי הסבר זה, וכך מצדד הבית מאיר עצמו להלכה, שבאימו ואחותו יכולה לטעון סתמא ואין אנו זקוקים לראיה שכדבריה כן הוא.

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

אכן עיין בילקוט שינויי נוסחאות הנדפס ברמב"ם מהדורת ר"ש פרנקל שממנו עולה כי נוסח הרמב"ם שלפנינו הוא נוסח כתבי היד שאינם תימניים, נוסח 'ספר המוגה' ועוד ומשם בדפוס ונציה של"ד (סמוך לפטירת מרן בית יוסף) ובדפוסים שאחריו.

לעומתו הובא שם מכתבי יד תימניים נוסח אחר "אמך ואביך", שקשה להלום בו את סברת הבית מאיר.

ועל כולנה ציינו כי בכל הדפוסים הישנים (ובכלל זה כפי שצינו בהקדמתם דפוסי רומי שלפני שנת ר"מ; דפוס קושטא, רס"ט, ודפוס ונציה – יושטיאן, שי-שיא) הנוסח הוא כבשולחן ערוך.

נוסחים אלה הם שהיו לעיני מרן בית יוסף (שם ציינו שהיה לפניו דפוס קושטא האמור. ואכן דפוס זה היה הראשון שבו נדפס המגיד משנה, שהיה לעיני מרן כידוע מהכסף משנה ומהבית יוסף. אפשר כמובן שגם דפוסי רומי הנ"ל היו לפניו, וכך גם דפוס רומי, ר"מ, ודפוס שונצניו, ר"ג, שגם בהם הגרסה כנוסח שבשולחן ערוך. ולא כך דפוס ונציה, של"ד, הנ"ל שקשה להניח שראהו מרן שנפטר סמוך לו ועל כל פנים ודאי שבעת כתיבת חיבורו לא ראהו ואף הדפסת השולחן ערוך קדמתו. ועיין מאמרו של ר"א חבצלת "עותקים מוגהים של הרמב"ם בהם השתמשו מרן הבית יוסף ובעל השטמ"ק" בקובץ מוריה, שנה כ, גיליון יב (רלח-רמ), טבת תשנ"ו, שבו הוכיח [בהקשר לספרו של הגר"צ רוטשטיין שאמור היה לראות אור – אם כי למעשה לא ראה אור עולם עד עתה, אולי משום שנטרפה השעה ונפטר הגר"צ – וייתכן, אין הדבר ברור מלשון המאמר, שדברי הגר"צ האמורים הם גם מקור ההוכחה עצמה] שנוסח ונציה – יושטיאן, שי-שיא, אף הוא היה לפני מרן).

ומעתה ברור שלשון מרן בשולחן ערוך לא נכתבה כשינוי מלשון הרמב"ם ומחמת סברת הבית מאיר אלא כהעתקת לשון הרמב"ם גופו כמות שהייתה לפני מרן. ומעתה, אף שאפשר שיסבור מרן כדברי המגיד משנה ואף שיסבור שכן האמת דמהאי טעמא אין לחלק בין אם הבעל ואחיותיו לאביו ואחיו, מכל מקום אין ראייה לזה משינוי לשונו מלשון הרמב"ם, וכמו כן אין ראייה שסברת הרמב"ם היא כמו שדקדק ממנה הבית מאיר, אף שאם נניח שהגרסה שלפנינו היא עיקר – אפשר שיסבור כן. ומעתה נפל עיקר יסוד ורוב בניין בית מאיר.

במגדל עוז (הלכות אישות שם) כתב:

כתב הראב"ד ז"ל: "אימתי? בזמן שהן באות בגבולה" וכו'. ואני אומר: גם מלשון ר"מ ז"ל משמע כן, שכתב "שיכנסו אצלי", ויפה פירש. והפשרה נכונה היא, וטוב לעשות.

ובשו"ת דברי ריבות (סימן קמ) נשאל בכעין זה:

רחל היתה נשואה לראובן, ולאה – אמו של ראובן הנזכר – דרה ושוכנת עמהם בבית אחד, וכל יום ויום רחל ולאה חמותה מתקוטטות ומריבות זו עם זו. ומתוך כך טוענת רחל ואומרת שאין רצונה שתדור לאה חמותה עמה, שהיא סבת כל הקטטות והמריבות אשר ביניהן וגם גורמת להיות לה קטטה עם ראובן בעלה. ושאל השואל אם הדין עם רחל למחות ביד לאה חמותה שלא תדור עמה או לא.

והשיב:

כתב הרמב"ם פרק י"ג הלכות אישות (הלכה יד):

האומר לאשתו "אין רצוני שיבואו לביתי אביך ואמך, אחיך ואחיותיך" – שומעין לו, ותהיה היא הולכת להם כשאירע להם דבר, ותלך לבית אביה פעם בחודש וכל רגל ורגל, ולא יכנסו הם לה אלא אם אירע לה דבר כגון חולי או לידה, שאין כופין את האדם שיכנסו אחרים ברשותו.

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

וכן היא שאמרה "אין רצוני שיבואו לביתי אביך ואמך, אחיך ואחיותיך, ואיני שוכנת עמהם בחצר אחת מפני שמריעין לי ומצירין לי" – שומעין לה, שאין כופין את האדם שישבו אחרים עמו ברשותו.

[ויועור: לשון זו שונה מעט בכמה מקומות מלשון הרמב"ם שלפנינו (וכמו כן בציטוטי לשון הראב"ד והמגיד משנה שהביא להלן). רוב השינויים – לא נפיק מינייהו מידי, ואפשר היה לומר שלא דק בהו. אבל בכלל הדברים גם הוספת "אביך" ו"אחיך" שאינם בלשון הרמב"ם – וכהערת הבית מאיר הנ"ל. וכבר ציינו לעיל לגרסאות ברמב"ם שהן כבשולחן ערוך, והנה היו, כאמור, לפני מרן עצמו ונשמט יסוד דקדוקו של הבית מאיר. ומסתבר שגם לפני הדברי ריבות הייתה גרסה כזו, שהרי הוא נפטר בשנת של"ז – סמוך ונראה לפטירת מרן, וקרוב לוודאי גם הוא שבעת כתיבת תשובותיו, ואולי גם אחר כך, לא ראה את דפוס ונציה, של"ד, וכל שכן את המאוחרים לו שוודאי שלא ראם.

ואומנם אפשר היה לומר שלא כך הדבר אלא דאגב שגרת לישנא דהשולחן ערוך (שכבר נדפס אז) ובעיקר אגב שגרת לישנא דגבי הבעל שאמר לאשתו "אין רצוני" וכו' כתב בעל דברי ריבות כן גם בלשון הרמב"ם וגבי אישה שאמרה כן. (וכמו כן היה אפשר לבאר הא דכתב "שיבואו לביתי", ולא "שיכנסו אצלי" כברמב"ם, ומכל מקום פשוט שגם ללשון זו אין כוונת הדברים שהבית בבעלותה אלא שהיא גרה בו, שהרי הביא בסמוך הביא מדברי הראב"ד והמגיד משנה דהבית שלו ולא שלה ואף סמך ידו על דברי המגיד משנה.)

אבל לאור האמור בדבר זמן פטירתו ושנות הדפוסים האמורים – וודאי שאין לתלות שהעתיק נוסח הרמב"ם מכתבי יד – מסתבר כנ"ל שאינו בשגרת לישנא דגבי בעל אלא שהיו לפניו דפוסים הרמב"ם שלשונם כלשון מרן.

(וגם לעניין לשון "לביתי" כך מסתבר, שכן יש בדפוסים הללו שגם נדפס בהם "שיבואו לביתי" כמו שצינו במהדורת ר"ש פרנקל. וכלשון שבשולחן ערוך – כבר מדפס כן בדפוס ראשון, ונציה, שכ"ה. ונוסח שניים מנוסחי הרמב"ם הנ"ל, דפוס רומי ודפוס ונציה – יושטיאן, שי-שיא, שכאמור היה גם לפני מרן בית יוסף, דומה לציטוט שבדברי ריבות זה גם בשינוי קל יותר שבו שאין לו נפקותא, "כשאירע" לעומת "כשיארע", שגם הוא תואם ללשון מרן בשולחן ערוך [שם סעיף ט, וכן הוא בדפוס ראשון של השולחן ערוך]. וכמו כן שינוי הלשון הבולט [אם כי אין לו נפקותא] בין ציטוטו מהראב"ד – להלן – לנוסח שלפנינו, "זכות בו" לעומת "בו זכות" הוא כלשון הראב"ד המצוטטת במגיד משנה בדפוס קושטא ובדפוס ונציה – יושטיאן הנ"ל, שהשגות הראב"ד לא נדפסו בהם בפני עצמן [ובדפוסים המאוחרים שבהם נדפסו בפני עצמן קיצרו את לשונן שבראב"ד וכתבו "וכו"']. ועוד סיעתא לזה מהשינוי העיקרי שבין לשון המגיד משנה שציטט ללשונו שלפנינו – "מכחה" לעומת "מכח האשה", ואכן בדפוס קושטא נכתב "מכחה" ובדפוס ונציה – יושטיאן נשתבש ל"מכח" ודפוסים המאוחרים הוסיפו תיבת "האשה", הרי שהיה לפניו נוסח דפוס קושטא אף שבו לא נכתב "שאירע", או וכמסתבר טפי נוסח ונציה – יושטיאן הנ"ל והגיה מסברה ובצדק "מכחה").

אכן גם לולי כל זה, וגם לו תלינו את שינויו בשגרא דלשנא, כל מקום ברור דאיהו נמי לית ליה סברת בית מאיר, דהדבר פשוט שאילו היה שינוי זה חשוב בעיניו לא היה כותב בשגרת לישנא את שאינו בלשון הרמב"ם.]

הרי שכתב שאם מריעין או מצירין לה שיש כח בידה למחות שלא יכנסו לרשותה וכן פסק הטור אבן העזר סימן ע"ד וכן פסק רבינו ירוחם נתיב כ"ג [סוף חלק ה] וכתב עוד וזה לשונו: "כתוב גאון בתשובה [לפנינו נוסף: כן] שומעין לה, ואם לאו – יוציא ויתן כתובה."

וכיון שכן בנדון דידן: אם סבת הקטנות היא לאה חמותה – ודאי שיש לאל ביד רחל כלתה להוציאה מביתה, ושומעין בית דין לה.

ואף על גב שכתב הראב"ד וזו לשונו:

אימתי? בזמן שהן באות בגבולה, אבל אם באה היא בגבולן – אין מוציאין אותן בשבילה ממקומן, אף על פי שהמדור שלו ואין להן זכות בו, הואיל והוא רוצה בעמידתן.

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

וכיון שכן, בנדון דידן כיון שראובן רוצה בעמידת אמו בכיתו, ורחל אשתו באה לרשותם, אין מוציאים את לאה בשביל רחל כלתה – ליתא, שהרי כתב הרב המגיד על דברי הראב"ד וזו לשונו:

ואני אומר: אין אדם דר עם נחש בכפיפה, אלא כך הוא עיקר הדבר שאם נראה לע"ד [צ"ל: לב"ד, היינו: לבית דין] שהם מריעים ומצירים לה וגורמין לה קטטה עם בעלה – הדין עמה, ואם לאו – לא כל הימנה. ונבזה יפה כח הבעל מכחה, לפי שהמדור הוא של בעל ואינה שלה, ולפיכך אינה יכולה למחות על ידן אלא בטענה. זהו דעת.

וכן משמע מתוך דברי הרמב"ם שכתבתי לעיל, שבחלוקת הבעל לא כתב לה שום טענה למה אין רצונו שיבואו לביתו ובחלוקת האשה כתב טענה "מפני שמריעים לי". הרי שדחה דברי הראב"ד, דאף על גב שרחל באה לגבולם – אם נראה לבית דין שלאח חמותה גורמת הקטטה מוציאים לה מביתה של רחל. וודאי דסמכין על דברי הרב המגיד, דקיימא לן הלכתא ככתראי ומה גם עתה שעם ראות דבר הראב"ד דחה אותם וכמו שכתב הה"ר יוסף קולון ז"ל שרש צ"ה [לפנינו שורש צד, אכן כידוע שיבושים וחילופים רבים היו במהדורות המהרי"ק במספור השורשים והעירו על תופעה זו גם מהדירי המהרי"ק במהדורת אורייתא] וזו לשונו:

אמת הוא כי כאשר ימצאו דברי הגאונים הקדמונים כתובים על ספר ידוע ומפורסם, והפוסקים אחרונים יפסקו בהפך דבריהם – בהא ודאי מודינא לך דיש להלוך אחרי הפוסקים האחרונים, דודאי פשיטא הוא שגם הם ידעו דברי הגאונים הראשונים, ואפילו הכי לא קבלו דבריהם.

כל שכן בנדון דידן מסכימים לדעת אחד פוסקים קדמונים גם אחרונים כמו שכתבתי לעיל. וכן נראה מתוך דברי רב אלפס שלא חלק בין היא באה לרשות חמותה או חמותה באה לרשותה, שכתב בתשובה [סימן רלה, והובאה ברבנו ירוחם הנ"ל בשינויים קלים וממנו הלשון שלפנינו אלא ששם נדפס בטעות בנוסח שלפנינו "בדירת חמותו עמה" במקום "עמו" ולבעל הדברי ריבות היה הנוסח הנכון ככתובת הרי"ף או שתיקנו מדעתו]:

אם נתקוטטה אשה עם חמותה ולא רצתה לדור עמה, וכן אם קבל הבעל וטען שיש עליו הפסד בדירת חמותו עמו, ולא התנו בשעת קדושתן שידורו עמהם, יש מן הדין להוציאם או לא?

תשובה: המנהג בכל בתי דינין שכל מי שנתפס בכך – שומעין לו, ונותנין לו אשה נאמנת שתדור עמה עד שיתברר ממי מהן נתגלגלה המריבה, ודוחין אותה מעל חברתה.

וכיון שכן, בנדון דידן אם נתברר הדבר או יראה לבית דין שלאח חמותה סבת הקטטה והמריבה הדין עם רחל כלתה, ומוציאים בית דין ללאח מבית רחל. זהו מה שנראה לעניות דעתי [...]

מבואר מדברי בעל דברי ריבות שאם נראה לבית הדין שאכן יש ממש בדברי האישה שומעין לה, אך לא ידך גיסא מבואר בדבריו שאף בטוענת על חמותה צריך שיראה לבית הדין שיש ממש בדבריה, ושלא כדברי בית מאיר, ובאין ממש בדבריה – שוב אין שומעין לה.

בנידון דידן כתב בית הדין האזורי שלא הועלתה כל טענה ממשית, וכל שכן שלא הובאה אפילו דמות ראייה, כי מגורי הורי בעל הפריעו בפועל, במעשיהם, לחיי בני הזוג. וזו לשון בית הדין קמא:

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

בדיונים שהתקיימו לא הוצגו ראיות לפיהן מגורי הורי הבעל באותו בניין – היה בהם כדי לפגוע בחיים המשותפים עד כדי תביעת גירושין בגין כך, ומהרגע בו החליט הבעל כי אינו מסכים לעבור דירה החליטה האישה על גירושין.

למותר לציין כי בכל מהלך הדיונים לא נשמעה טענה בסיסית על הפרעת חיי הנישואין כתוצאה ממגורי הורי הבעל באותו בניין, אלא כטענת אגב שעלתה בחקירת האישה כהסבר מדוע היא חזרה בה משלום בית לגירושין.

אם כן הרי שלאור האמור לעיל אכן לא היה הבעל חייב להסכים לעבור דירה.

ובאמת גם לדברי בית מאיר נראה שבנידון דידן צדק בית הדין בדבריו, שהרי גם בית מאיר לא כתב אלא שלגבי אם בעלה או אחותו יכולה לטעון בסתמא ש"מרעין ומצירין" לה, היינו שאם טוענת כך – נאמנת מן הסתם, אבל על כל פנים צריכה לטעון כך. ומשמעות הדברים שאינה יכולה לומר שעצם המגורים בסמיכות להן מרעה ומצרה לה אלא שהן במעשיהן מרעות ומצרות לה, והדעת נותנת גם שאף שאינה צריכה ראייה לטענתה זו מכל מקום צריך בית הדין להתרשם שהטענה כנה היא ולכל הפחות יש בה כדי להעלות ספק שמא אמת היא. מה שאין כן בנידון דידן שבו קבע בית הדין כי מלכתחילה לא טענה האישה טענה זו כלל ורק בדיעבד, בשלב מאוחר וגם בו בדרך אגב, עלתה טענה זו, וכהאי גוונא ודאי שיכול בית הדין שלא לראותה כטענה המוחזקת אמת אף ללא ראייה.

ונוסיף: מהאמור עולה שלא היה מקום לקבל בנידוננו את דרישת האישה למעבר דירה, ועמידתה על דרישה זו כמוה כהיותה הגורמת לגירושין, ובפרט נוכח דבריה המפורשים כי בשל סירוב הבעל לדרישתה החליטה היא על גירושין. ולא זו בלבד שכפי העולה מדברי האחרונים ומביאורם בדברי הרמב"ם, אלא שהדברים מפורשים כבר בדברי רבו של הרמב"ם, ר"י מיגאש: בשו"ת הר"י מיגאש (סימן קא) מבואר שאם לא הוכח כי אם הבעל מפריעה לבני הזוג, ולמרות זאת אין האישה מסכימה לדור עם בעלה בביתו הסמוך לבית חמותה – אימו, כהאי גוונא שבינו הוא ולא בית שכור, ואינו מבקש לדור בבית אחד עם הוריו אלא בביתו הסמוך להם, הרי שהיא יוצאת בלא כתובה, וזו לשונו:

שאלה: מה יאמר אדוננו, נר העולם נשיא נשיאי הלוי נטריה רחמנא ואחייה, בראובן מבני פא"ס – נשא ממנה אשה, וכתב לה אביה חלק מביתו שהוא דר בו, וכנסה בבית אחד ששכר אותו לה ב"ב דינרים לשנה, וראובן זה – יש לו חלק בבית אבותיו מיוחד בפני עצמו, ובו סחורותיו ונכסיו, וכששלמה השנה בקבץ [צ"ל: "בקש", וכך תוקן במהדורת מכון ירושלים, תשע"ז (להלן: מ"י)] ראובן להעתיק דירתו מהבית המושכר אצלו לבית שיש לו בו חלק. ואמרה לו לאה אתתו: "לא אלך עמך לחלקך פן יקניטוני ויסערוני [צ"ל: "ויצערוני"] וכך הוא במהדורת מ"י אביך ואמך, אבל אתה תבא עמי אל חלקי שבבית אבי." ואמר לה ראובן: "לא יצערך אחד מהם, ואת יודעת זה יותר ממני, אמנם כוונתך להוליך אותי לבית אביך כדי שיצערו אותי." אמרה האשה: "אם כן, שכור לי בית ונדור בה, ולא אדור אני בחלקך עם אביך, ולא אתה תדור עמי בחלקי בבית אבי, ואם לא תשכור לי בית – תפרע לי כתובתי ואפטר ממך." והשיב לה ראובן: "אין לך עלי כלום, אבל תצא בלא כתובה." ונכנסו ביניהם רודפי שלום, ונשאר ראובן עמה בבית ששכר אותה לה זה חמש שנים בשנים עשר דינר לשנה, והיתה מוחלת [אולי צ"ל: "תוחלת" וכך הוא במהדורת מ"י] ראובן ממושכה, וכל שנה מוסיפים עליו בשכירות, והוא מקבל על עצמו התוספת, ואם יצא מביתו – יאבדו חפציו ויגנבו כליו ויוכרח להפסיד מעות ולקבל על עצמו כל מה שיוסיפו עליו. ודחק אותו הדבר הזה הרבה, וכל יום נופל ביניהם

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

מחלוקת, ויארכו הדברים שהוא אומר "בחלקי אדור", והיא אומרת "לא כן, אלא נלך אני ואתה ונדור בחלקי".

ועתה רצוננו לעמוד על דעת רבינו הרב, אם שומעין טענת לאה האומרת "לא אדור בחלקך כדי שלא יצערו אותי אביך ואמך", ויהיה מחוייב לדור בחלקה, ואם אינו רוצה – נכריח אותו להשכיר לה בית, ויעזוב החלק שיש לו ריקם ואפילו שיאבדו נכסיו, ואם הוא נמנע מלהשכיר לה בית – תהיה מניעתו כאלו ציער אותה, ויתקיים לפרוע לה כתובתה, או: כיון שחלק ראובן מיוחד בפני עצמו מדירת אביו ואמו, נדחית טענת לאה באמרה "אביך ואמך יצערו אותי" ותתחייב לדור עמו בחלקו, ואם נמנעה – תצא לא [אולי: "בלא", וכך הוא במהדורת מ"י, ובמהדורת שימוש חכמים, תשע"ב, הוסיפו תיבת "בלא" אבל לא גרעו תיבת "לא"] כתובה ותהיה כמורדת. יורינו אדוננו, ויקבל שכר מן השמים.

תשובה: עמדתי על זה [במהדורת מ"י הסגירו תיבות "על זה" על מה שזכר השואל בדבר זה, והוא מניעת אשה זו מלדור שם בחלקו בהיותה טוענת "אביך ואמך יצערו אותי" ובקשה לדור בבית אביה בחלקה, שכללה טענה זו אינה טענה. ועם היות שיש לה חלק בבית אביה – אין ראובן מחוייב לדור בחלק הנזכר, אם אביה ואמה דרים שם, לפי שיש לו בזה צער, ואף על פי שלא היה לו שום חלק ולא בית.

ומה שעשו רודפי שלום לפשר ביניהם, ושכר לה בית – אין זה אלא אם היה שכר [אולי צ"ל: "שוכר", וכן הוא במהדורת מ"י] דירה עם חמותה ונתאמת שחמותה ציערתה. אמנם אשה זו עדיין לא דרה עם חמותה ולא ראתה ממנה נזק, כמו שזכרתם, ואין לנו להכריח את בעלה וישכור לה בית באומד בלבד, אלא אם כן נתאמת זה עליה בפועל. ואם כן טענת [צ"ל: "טענה", וכן הוא במהדורת מ"י] זו שהאשה שאומרת [אולי צ"ל: "של האשה שאומרת" או "שהאשה אומרת", וכן הוא במהדורת מ"י] "פן יצערוני אביך ואמך" – אינה כדאי שימנע ראובן מלדור בחלקו, אבל יכריח אותה לדור עמו בחלקו כמו שזכרנו, ואם היא נמנעת מזה – תצא בלא כתובה כדין המורדת, אלא שאם היו אביו ואמו דרים במקום מושכר להם והוא פורע עמהם חלק בשכירות – אז היתה טענתה טענה ותהיה הבחירה בידה לדור אצלם או תצא מהם, אבל הואיל ויש לו בית קנוי לו כמו שזכרתם אין שומעין לה, ולא נתחייב אותו שיניח את ביתו במה שיש לו בזה היזק גדול וקושי בהיותו נעתק משם [...]

ואם היא נמנעת מללכת לדור עמו בחלקו, הנה היא מצערת אותו והיתה כמורדת על בעלה ותצא בכתובתה, כמו שזכרנו, אלא שאם נתקוטטה עתה חמותה הוא מחוייב להוציאה אל מקום מושכר – לא אל חלקה בבית אביה – כמו שזכרנו. ואם הוא נמנע מזה, יהיה כדין מורד על אשתו ויוציא ויתן כתובה. וכן הדין ואין לשנות.

מבואר מדברי הר"י מיגאש שאם לא הוכח שאכן חמותה מצערת אותה הרי שהיא חייבת לגור בדירת בעלה, אם אכן דירתו היא כבנידון דידן, ולא שהוא מבקש לשכור דירה עם הוריו או בסמיכות להם, ואם אין האישה רוצה לדור בבית בעלה – דינה כדין מורדת ותצא בכתובה. ולכשנדוק בדברי הר"י מיגאש נמצא עוד שייכתן שבכל גוונא אין טענתה טענה אלא כשדירת הבעל היא עם הוריו ממש, בבית אחד, שהרי כתב "אשה זו עדיין לא דרה עם חמותה" ולעיל תיאר את דירתו של הבעל "יש לו חלק בבית אבותיו מיוחד בפני עצמו" היינו חדר או אגף בבית הוריו המיוחד לו. והיה מקום לדון אם יש לדייק מלשונו שאם לא היה מיוחד לו אלא עימם ממש – הייתה טענתה מתקבלת בכל גוונא, או לאידך גיסא שאם אינו רק "חלק מיוחד" בבית הוריו אלא בית נפרד לגמרי – לא הייתה מתקבלת טענתה כלל. וייתכן ששני הדיוקים אמת. ואין כאן מקום להאריך בזה, שעל כל פנים מבואר לכל הפחות שאפילו כהאי גוונא שאין ביתו אלא "חלק מיוחד"

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

בבית הוריו אין טענתה מתקבלת אם לא "נתאמת שחמותה ציערתה". ואף אם נתעקש לומר שכוונתו "נתאמת" אצלה עצמה מן הניסיון, ולא בא אלא לשלול טענה הנטענת ללא כל בסיס וניסיון מצד אישה ש"עדיין לא דרה עם חמותה" – ופשטות לשונו אינה מורה כך שהרי גם להלן כתב "אם נתקוטטה" ולא "אם כבר דרה וטענה" וכדומה, ומשמע שהתברר לנו שהתקוטטה עימה – ועל כל פנים בנידון דידן איכא תרתי לגריעותא בטענתה: חדא, שאין זה בבית אחד ממש עם הורי הבעל; ואידך, שכאמור לעיל לא זו בלבד שלא התאמת אצלנו שחמותה ציערתה אלא שטענה זו גם לא עלתה מלכתחילה וטענה גרועה היא, הנראית יותר כ'תואנה', דומיא דהטענה המועלית בנידונו של הר"י מיגאש עוד טרם שניסו לדור יחד. (ועיין גם בהערת המהדיר בשו"ת הר"י מיגאש מהדורת מכון ירושלים שהביא מכמה אחרונים שנשאו ונתנו בדברים ודייקו מדברי הר"י מיגאש שצריכה טענתה להתברר. אכן לא דק במה שכתב שם בשם הבית מאיר אליבא דהרמב"ם, ומכל מקום כבר ביארנו שלכאורה אין הדין בבית מאיר ושעל כל פנים שבנידונו נראה שגם הוא יודה.)

בנידון דידן כתב בית הדין האזורי:

מעיון בדברי הצדדים כפי שהובאו לעיל עולה כי האישה הסכימה לשלום בית כל עוד הבעל יסכים לעבור דירה מהבניין בה גרו גם הורי הבעל, ומהרגע בו סירב הבעל לתנאי זה היא החליטה על גירושין.

ועוד כתב, כמובא לעיל:

בדיונים שהתקיימו לא הוצגו ראיות לפיהן מגורי הורי הבעל באותו בניין – היה בהם כדי לפגוע בחיים המשותפים עד כדי תביעת גירושין בגין כך, ומהרגע בו החליט הבעל כי אינו מסכים לעבור דירה החליטה האישה על גירושין.

למותר לציין כי בכל מהלך הדיונים לא נשמעה טענה בסיסית על הפרעת חיי הנישואין כתוצאה ממגורי הורי הבעל באותו בניין, אלא כטענת אגב שעלתה בחקירת האישה כהסבר מדוע היא חזרה בה משלום בית לגירושין.

בחקירת האישה בבית הדין האזורי השיבה לשאלה "מתי החלטת שלא יהיה שלום בית?" ואמרה: "כשיוורם החזיר תשובה שלילית." ובהמשך החקירה אמרה שוב: "החלטתי שאני רוצה להתגרש אחרי שיוורם נתן תשובה שלילית והוא לא מוכן לבקשה שלי למעבר דירה. משם הכיוון שלי הפך להיות לגירושין."

עולה אפוא מן הדברים שבנידון דידן היה דין האישה כדין 'מורדת', כמו שכתב הר"י מיגאש, ותצא שלא בכתובה.

אכן ראיתי שכתב בית הדין האזורי:

משמיעת הצדדים עולה כי אכן הבעל נגרר לתביעת גירושין זו עקב רצון האישה בהחלפת מגורים, על ידי מכירת הדירה הרשומה על שמו ושייכת לו בלבד [...] מרגע שלא הסכים לכך ביקשה האישה גירושין, והבעל הסכים לתת גט, הרי שהאישה הפסידה תוספת כתובה מדין 'אדעתא למישקל ולמיפק לא כתב לה'. ועיין בזה שו"ת הרשב"א (חלק א סימן אלף רלה ובפד"ר חלק ח עמ' 324).

מאידך גיסא, לא ראינו תביעת גירושין בפועל של האישה אלא תביעת גירושין של הבעל, וייתכן כי ללא תביעת גירושין מצד הבעל גירושין אלו לא היו יוצאים לפועל. כך: מידי ספק לא יצאנו לגבי הגורם בפועל של הגירושין.

ולעניות דעתי לא ספק יש כאן אלא ודאי:

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

אף אם תביעת הגירושין בפועל באה מצידו של הבעל, מכל מקום אחרי שהוכחנו לעיל כי דין האישה כדין מורדת, הרי שאף שהבעל הוא שתבע את הגירושין הפסידה האישה את כתובתה ואת תוספת כתובתה. ואדרבה, אם הבעל היה חפץ באשתו למרות מרידתה אלא שבסופו של דבר גירשה בגלל המרידה, הייתה צריכה 'התראות' ו'המלכות' כדי שתפסיד את כתובתה, אבל כיוון שגם הוא לא רצה בה – מטעמיו שלו שמלבד המרידה המדוברת (ובנידון דין היינו אף בשל התלונות במשטרה, בין שנראה אותן כתלונות שווא שייתכן שמצד עצמן מביאות להפסד כתובתה בין שלא נראה אותן ככאלה) – בכהאי גוונא הפסד הכתובה והתוספת הוא גם ללא התראה וכמו שכתבו בפד"ר (ח עמ' 324–325 בפסק דין המתחיל בעמ' 321):

נראה לומר דההבדל הוא בזה: במקום שהאשה היא המורדת בבעלה והבעל רוצה באשתו, הרי כל ההכרזות והתראות שנאמרו במורדת, וכל התקנות הללו לא באו אלא ללחוץ עליה שתמלך בדעתה ותשוב לחיי שלום עם בעלה. ולכן אם הבעל מגרשה בטרם נגמרו כל הפעולות הללו חייב לשלם לה כתובה ותוספת כתובה. מה שאין כן במקרה וגם הבעל לא רוצה בה הרי אין מקום לתקנה זו, וממילא קם דינא שמכיון שהיא לא רוצה אותו, הרי אדעתא למשקל ולמיפק לא יהיב לה תוספת כתובה.

סוף דבר:

בנידון דין האישה כדין 'מורדת' שהבעל רוצה לגרשה, ששוב אין צורך בהתראות ומפסידה את כתובתה ואת תוספת כתובתה.

ב. הטענות הנוספות

באשר לטענות האחרות שהעלתה המשיבה:

בנוגע לטענה כי הבעל חיבל במכונת כביסה או בכבל הטלוויזיה כתב בית הדין האזורי כי שמע עדות מפי עד שהופיע בפניו שטען כי לא הוכח בוודאות כי הייתה חבלה.

באשר לתלונות שהגישה האישה נגד הבעל כתב בית הדין כי תיקי שלוש התלונות במשטרה נסגרו מחוסר אשמה פלילית וכי אחות הבעל הכחישה את הטענה בדבר מעורבות שלה בעניין.

מסקנות

גם אם אין בדברים משום ראייה גמורה כי הצדק עם הבעל, ודאי שצדקתה של האישה גם היא לא הוכחה. חזותם של הדברים לכאורה היא של תלונת שווא שיש בה כדי להפסידה את כתובתה, ועל כל פנים בנידון דין נראה שבלאו הכי הפסידה האישה את כתובתה, וודאי שאין בטענותיה האמורות כדי להחיות את חיוב הכתובה. לכל היותר – אילו היו טענותיה מוכחות היה בהן (מלבד בסיס לתביעת נזיקין) יסוד לחלוקת האחריות לגירושין בין הצדדים בחינת 'מרידה הדדית' – היינו קביעה שמשמעותה זהה למסקנה האמורה בלאו הכי: האישה 'מורדת' היא, הבעל גם הוא חפץ בגירושין – לכל היותר יש לראות גם אותו 'מורד' – והתוצאה היא גירושין ללא כתובה.

החלטה

על פי כל האמור מוחלט:

א. ערעור האישה נדחה.

ב. ערעורו של הבעל מתקבל.

מדינת ישראל

בתי הדין הרבניים

ג. בהתאם לאמור האישה הפסידה את כתובתה והבעל פטור מתשלום הכתובה ותוספת הכתובה. פסק הדין של בית הדין האזורי מיום י"ז בשבט תשע"ט (23.1.19) מבוטל.

הרב מיכאל עמוס

מצטרף לאמור.

הרב אליהו הישריק

מצטרף לאמור.

הרב אברהם שינדלר

א. נפסק כאמור.

ב. פסק הדין מותר לפרסום לאחר השמטת פרטי הזיהוי של הצדדים.

ניתן ביום י"ח בשבט התש"ף (13.2.2020).

הרב אברהם שינדלר

הרב מיכאל עמוס

הרב אליהו הישריק

עותק זה עשוי להכיל שינויי ותיקוני עריכה